

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 343.415

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПІДКУПУ ВИБОРЦЯ АБО УЧАСНИКА РЕФЕРЕНДУМУ

Кострицький Віталій Володимирович
Заступник голови Апеляційного суду
Луганської області
(м. Сєвєродонецьк, Україна)

У статті розглядаються підстави криміналізації порушення виборчого законодавства, а саме підкупу виборця або учасника референдуму. Проаналізовано принципи криміналізації діянь. Завдяки групі соціальних і соціально-психологічних принципів криміналізації обґрунтовується необхідність встановлення кримінальної відповідальності за певні діяння, пов'язанні з підкупом виборця або учасника референдуму.

Визначено вплив міжнародно-правових зобов'язань на законотворчий процес України, та зазначено, що імплементація норм міжнародного кримінального права можлива шляхом інкорпорації або трансформації. Розглянуто положення Законів України «Про Всеукраїнський референдум», «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів» та «Про місцеві вибори» та зроблено висновок щодо їх впливу на конструкцію диспозиції ст. 160 КК України. Зазначено, що використання в редакції ст. 160 КК України єдиного наскрізного термінопоняття «неправомірна вигода» зобов'язує врахувати передумови, які існували щодо запровадження і ризиків його використання. Звернуто увагу на недоліки редакції статті 160 КК України, а саме на те, що законодавець не врахував того, що під час референдуму здійснюється голосування не за кандидатів чи політичні партії, а за питання.

Досліджено поширеність підкупу виборців в Україні за останні роки та встановлено її причини.

Ключові слова: принципи криміналізації, підкуп виборця або учасника референдуму, неправомірна вигода, кримінально-правова політика, суспільна небезпека.

Основание и условия криминализации подкупа избирателя или участника референдума

Кострицкий Виталий Владимирович
Заместитель председателя
Апелляционного суда Луганской области
(г. Северодонецк, Украина)

В статье рассматриваются основания криминализации нарушения избирательного законодательства, а именно подкупа избирателя или участника референдума.

Проанализированы принципы криминализации деяний. Благодаря группе социальных и социально-психологических принципов криминализации обосновывается необходимость установления уголовной ответственности за определенные деяния, связанные с подкупом избирателя или участника референдума.

Определено влияние международно-правовых обязательств на законотворческий процесс Украины, и указано, что имплементация норм международного уголовного права возможна путем инкорпорации или трансформации. Рассмотрены положения Законов Украины «О всеукраинском референдуме», «О выборах Президента Украины», «О выборах народных депутатов» и «О местных выборах» и сделан вывод относительно их влияния на конструкцию диспозиции ст. 160 УК Украины. Отмечено, что использование в редакции ст. 160 УК Украины единого сквозного терминопредопределения «неправомерной выгоды» обязывает учитывать предпосылки, которые существовали по внедрению и рисков его использования. Обращено внимание на недостатки редакции статьи 160 УК Украины, а именно то, что законодатель не учел того, что во время референдума осуществляется голосование не за кандидатов или политические партии, а за вопросы.

Исследована распространенность подкупа избирателей в Украине за последние годы и установлены ее причины.

Ключевые слова: принципы криминализации, подкуп избирателя или участника референдума, неправомерная выгода, уголовно-правовая политика, общественная опасность.

Principles And Conditions Of Criminalization Of The Voter Or Of The Participant Of A Referendum

Kostrytskyi Vitaly

Deputy Chairman of the Court of Appeal of
the Luhansk region

The article examines the grounds of criminalization of violations of the election law, namely the bribing of a voter or a participant of a referendum. The principles of criminalization of actions are analyzed. Due to the group of social and socio-psychological principles of criminalization, the necessity of establishing of a criminal responsibility for certain acts connected with bribing of the voter or a referendum participant is substantiated.

The influence of international legal obligations on the lawmaking process of Ukraine is determined, and it is indicated that implementation of the norms of international criminal law is possible through incorporation or transformation. The provisions of the Laws of Ukraine "About the All-Ukrainian Referendum", "On Elections of the President of Ukraine", "On Elections of People's Deputies" and "On Local Elections" are considered and a conclusion regarding their influence on the design of the disposition of Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine is made.

It is noted that the use of a single cross-cutting term "unlawful gain" in the edition of Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine obliges to take into account the preconditions that existed in the implementation and the risks of its usage. The attention was drawn to the shortcomings of the editorial board of the article 160 of the Criminal Code of Ukraine, namely that the legislator did not take into account the fact that during the referendum voting was carried out not for candidates or political parties, but for the questions.

The prevalence of bribery of voters in Ukraine in recent years has been investigated and its causes have been established.

Keywords: principles of criminalization, bribing of a voter or a participant of a referendum, unlawful profit, criminal law, public danger.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Перед кримінально-правовою політикою стоять завдання чіткого визначення підстав та меж кримінальної відповідальності, системи та порядку призначення покарання, оскільки від цього залежить визначення основних параметрів політики у сфері боротьби зі злочинністю в цілому [2]. У свою чергу, складовими предмету кримінально-правової політики визнають: по-перше, основні принципи кримінально-правового впливу на злочинність; по-друге, визначення кола суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинними (криміналізація), і виключення тих або інших діянь із числа злочинів (декриміналізація); по-третє, установлення характеру караності суспільно небезпечних діянь (пеналізація) та умов звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, зниження покарання нижче межі, передбаченої нормою закону про кримінальну відповідальність, або заміна його більш суворих видів менш суворими (депеналізація); по-четверте, визначення альтернативних покаранню заходів кримінально-правового характеру (замінюючих заходів), а також заходів, які застосовуються разом із покаранням (підкріплюючих заходів); по-п'яте, тлумачення законодавства в галузі боротьби зі злочинністю з метою з'ясування і роз'яснення його точного значення; по-шосте, діяльність правоохоронних органів щодо застосування норм та інститутів законодавства про кримінальну відповідальність, з'ясування їх ефективності; по-сьоме, визначення шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових заходів на правосвідомість населення (правове виховання) [2].

Мета дослідження. Криміналізація визнається не лише складовою предмету кримінально-правової політики, вона також сприймається як спосіб її здійснення [23; с. 11]. Ураховуючи викладене, визначаємо доцільним здійснити аналіз таким елементам кримінально-правової політики як: криміналізація, пеналізація та тлумачення законодавчого припису, передбаченого у ст. 160 КК України, із метою з'ясування й роз'яснення його точного значення.

Виклад дослідження та його основні результати. Підстави криміналізації порушення виборчого законодавства розглядали в своїх дослідженнях М.А. Мягков, А.А. Семенюк, Д.А. Колодін, О.О. Дудоров, М.І. Хавронюк та інші вчені. Наприклад, М.І. Мельник акцентує увагу на тому, що перед криміналізацією необхідно глибоко й ретельно вивчати проблеми, які держава намагається вирішити через кримінальне право, та шукати відповідей на такі питання: 1) чи взагалі існує у цьому випадку проблема, яка може бути розв'язана за допомогою криміналізації; 2) чи є характер та ступінь

шкідливості (небезпечності) діяння достатнім для визнання його злочином; 3) чи є необхідність у створенні нової кримінально-правової норми, яка передбачила б відповідальність за таке діяння (чи вичерпані інші можливі засоби для розв'язання цієї проблеми, чи придатні для її розв'язання кримінально-правові засоби й наскільки вони можуть бути ефективними; 4) як правильно зафіксувати у кримінальному законі сутність криміналізованого діяння (які істотні ознаки передбачити як обов'язкові) [19]. Відповідний перелік відомостей акумулюється при прийнятті рішення про необхідність криміналізації діяння та здійснюються з метою прогнозування ефективності у правозастосовній діяльності.

Виклад дослідження та його основні результати. Загальноприйнятим підходом у кримінально-правових дослідженнях при висвітленні питання механізму криміналізації (декриміналізації) є розкриття їх принципів. Принципами криміналізації визнаються науково обґрунтовані та свідомо впроваджувані загальні правила і критерії оцінки допустимості й доцільності кримінально-правової новели, яка встановлює або змінює відповідальність за конкретний вид діянь [23]. Водночас погоджуємось із висновком, що найважливішим завданням теорії криміналізації, із позиції наукового забезпечення кримінальної нормотворчості, є розробка теорії й методу перетворення від криміналізаційних приводів до підстав криміналізації, що відображає суспільну необхідність кримінального закону [23, с. 205–208]. Якщо підстави криміналізації – це дійсні передумови, соціальні причини виникнення або зміни кримінально-правової норми, то криміналізаційні приводи (приводи до криміналізації) – це певні конкретні події у зв'язку з якими виникає питання криміналізації окремого діяння, що відображає дійсну чи уявну (вдавану) суспільну необхідність. Уявна суспільна необхідність пов'язана з переоцінкою соціально-регулятивних можливостей кримінальної репресії. Сутність «підстави криміналізації» у тому, що в ній відображається суспільна необхідність використовувати регулятивні та превентивні можливості кримінального права стосовно певних суспільних відносин, а привід до криміналізації – це одинична подія, яка послугувала поштовхом для запуску механізму криміналізації [23, с. 205]. Утім, слід враховувати, що така подія, в окремих випадках може носити високий ступінь ймовірнісного характеру. Досить часто спостерігається ситуація, коли після оцінки пережитих резонансних суспільно небезпечних діянь громадськість намагається вжити необхідних дій із метою запобігання в майбутньому схожих вчинків у вигляді створення нової кримінально-правової заборони чи посилення відповідальності за злочин, що вже передбачений у КК України, переоцінюючи вплив соціально-регулятивних можливостей кримінальної репресії.

О.О. Дудоров та М.І. Хавронюк виокремлюють такі приводи до криміналізації: 1) необхідність виконання зобов'язань за міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України; 2) необхідність створення правових механізмів утвердження й забезпечення прав і свобод людини як головного обов'язку держави (ст. 3 Конституції України); 3) необхідність забезпечення реалізації певних положень законів; 4) результати кримінологічних досліджень щодо динаміки та поширеності певного діяння, які обґрунтовують необхідність його караності; 5) громадська думка [7, с. 65–66]. Погоджуємося з висновком, що міжнародно-правові зобов'язання не мають визнаватись підставою кримінально-правової заборони. Вони відіграють роль зовнішніх причин, які спонукають законодавця до розгляду питань про доцільність встановлення кримінальної караності.

Визнаємо, що такі суспільні процеси як: 1) виникнення або істотний розвиток нової групи суспільних відносин, що відбувається на базі економічного або технічного прогресу; 2) виявлення шкідливих наслідків діяльності людей; 3) істотна й раптова зміна соціальної, економічної чи політичної обстановки у зв'язку зі збройними конфліктами, війною, стихійним лихом та іншими подіями, що може зумовити потребу превентивної криміналізації [23, с. 205], мають доповнити вище зазначений перелік передумов до криміналізації. Водночас, поєднання різних чинників і різних за походженням приводів до криміналізації свідчить про додаткову аргументованість та об'єктивну потребу розгляду питання на законодавчому рівні.

Оскільки підстави криміналізації визначають ті процеси, що відбуваються в матеріальному і духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей, вони відображають дійсну суспільну потребу в прийнятті кримінально-правової норми [23, с. 204].

За наявності приводів до криміналізації єдиною підставою криміналізації діянь є відповідний ступінь і характер їхньої суспільної небезпеки, який характеризується їхньою здатністю заподіювати об'єктам кримінально-правової охорони (а не будь-яким іншим об'єктам) істотну (а не будь-яку іншу) шкоду [7, с. 66].

Із урахуванням вищезазначеного зробимо висновок, що механізм криміналізації полягає в оцінці діяння, яке зумовлено приводами до криміналізації, та характеризується здатністю заподіяння істотної шкоди об'єктам кримінально-правової охорони або створення реальної загрози заподіяння такої шкоди, щодо відповідності принципам криміналізації (як науково обґрунтованим критеріям) з метою встановлення доцільності кримінальної караності.

Сутність виборів та референдуму як форм безпосередньої демократії у цих двох інститутах полягає в тому, що найважливішим етапом реалізації волі громадян є безпосереднє волевиявлення у формі голосування, а також те, що на відмінну від інших форм демократії, вони передбачають безпосереднє прийняття рішення з предмету голосування [16, 8]. Всеукраїнський референдум є способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування в порядку, визначеним Законом «Про всеукраїнський референдум» 2012 р. Самим законодавцем він оцінюється як реальна можливість втілювати рішення, прийняті на всеукраїнському референдумі у сучасне політичне і економічне життя, що сприятимуть подальшому розвитку громадянського суспільства в Україні [27]. Також референдум є одним із основних інструментів реалізації права народного суверенітету і легітимізації владних рішень, що здійснюється як шляхом прийняття законів під час референдуму, так і шляхом підтвердження рішень органів державної влади з питань, що належать до виняткової компетенції референдумів через надання їм вищої юридичної сили [5]. Разом із тим, референдум може бути використаний народом як противага рішенням органів державної влади та місцевого самоврядування, що не задовольняють інтереси громадян [25].

У свою чергу, вибори в конституційному праві – це спосіб формування державної влади, органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їх посадової особи шляхом голосування уповноважених на те осіб і визначення такого голосування встановленням більшості голосів [31, с. 72]. Враховуючи дефініції зазначених форм безпосередньої демократії, впливає, що в разі суспільно-небезпечних діянь у виді підкупу виборця або учасника референдуму, відбувається посягання на формування державної влади, органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їх посадової особи (на виборах) або посягання на прийняття рішень з питань загальнодержавного значення (на референдумах). Тобто відбуваються посягання на реалізацію виборчих прав громадян України або реалізацію права голосу під час всеукраїнського чи місцевого референдуму, що має, як наслідок, вплив на рішення, прийняті в зазначених формах безпосередньої демократії у вигляді невідповідності результатів виборів дійсному волевиявленню громадян або прийняття рішення загальнодержавного чи місцевого значення, що не представляють спільні інтереси населення територіальних громад.

М.І Мельник доречно акцентує увагу на тому, що внаслідок правопорушень у сфері виборчого процесу через порушення виборчих прав громадян здійснюється протиправний вплив на результати виборів – до представницьких органів та на виборні посади можуть потрапити особи, які

фактично не були до них (на них) обрані, і навпаки, можуть не потрапити кандидати, які отримали чи (за умови дотримання норм закону при проведенні виборів) могли б отримати підтримку більшості виборців. У результаті цього окремі органи державної влади чи органи місцевого самоврядування можуть виявитися фактично нелегітимними. І чим масштабнішим є характер таких правопорушень, тим більша ймовірність незаконного заволодіння представницькими мандатами (фактично – захоплення (крадіжки) влади). Тобто, за таких обставин народ перестає бути джерелом влади – ним стають порушники виборчого процесу, незаконно привласнюючи повноваження народу щодо формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування [18, с. 4].

Оскільки захист виборчих та інших політичних прав виступає гарантією стійкого еволюційного розвитку конституційно-політичної системи країни, а політична стабільність – це гарантія стабільності в економіці та інших сферах суспільства і держави, реалізації всього обсягу конституційних прав і свобод людини і громадянина [17, с. 3], то підкуп виборця або учасника референдуму є втручанням у процедуру виборчого процесу (формування представницьких засад народовладдя) та референдного процесу з метою коригування результатів виборів або референдуму для переслідування власних інтересів.

Виборці чи учасники референдуму, що мають на меті отримати неправомірну вигоду, можуть не поділяти «нав'язану» позицію задля отримання винагороди чи переваг і, навіть, схилитися до пропозиції, що суперечить їх внутрішньому переконанню. Переважна категорія виборців або учасників референдуму, що приймають пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за вчинення чи невчинення будь-яких дій проявляють байдужість до політичних процесів і власного волевиявлення. Спостерігається їх стійке переконання в тому, що політичні процеси мають високу політичну заангажованість, тому можливість отримати неправомірну вигоду за власне волевиявлення визнається ними як така, що не становить суспільної небезпечності, і переслідують мету задоволення власних потреб та інтересів.

Як наслідок, одним з найганебніших результатів застосування політтехнологій за останнє десятиліття стало утвердження серед широкого загалу громадян стійкого переконання у непрозорості «ринковості» виборчих та референдних процедур, незаконному (подекуди кримінальному) характері їх фінансування конкуруючими політичними елітами та фінансово-промисловими кланами задля досягнення вузькокорпоративних владних цілей [6, с. 3]. Так, під час спостереження міжнародної місії за позачерговими виборами народних депутатів України зазначено, що отримано велику кількість підтверджених повідомлень про підкуп виборців та передачу товарів або надання послуг особам або групам осіб за кошти кандидатів (станом на 18 жовтня 2014 р. в процесі розслідування перебувало 141 провадження про

підкуп виборців) [21]. Тоді як ОВС станом на 24 жовтня 2014 р. під час цієї ж виборчої кампанії з позачергових виборів народних депутатів звітувалось, що зареєстровано понад 400 кримінальних проваджень [26].

Поширеність підкупу виборців та учасників референдуму по суті нівелює всі вимоги до дотримання процедури виборів чи референдуму, саму довіру до державних органів, врешті-решт, здійснює негативний вплив на державний імідж та на рівень демократизації державних процесів.

У науковій літературі зазначається, що на підставі дослідження теорії та практики референдного права та процесу, порівняльного аналізу України з іншими країнами, найбільш поширеними корупційними діями щодо референдних правовідносин є підкуп учасників референдуму, втручання в роботу комісій із референдуму, незаконне використання грошових коштів ініціативною групою з проведення референдуму, нецільове використання бюджетних коштів комісіями з проведення референдуму [6, с. 3].

Істотним чинником, що визначає обсяг і характер криміналізації посягань на права громадян, є характер і ступінь їхньої суспільної небезпечності, що, у свою чергу, залежать від тяжкості шкоди, завданої цими посяганнями, від ступеня їхньої поширеності і від їх динаміки [23, с. 255].

Особливість «відносної поширеності» полягає в тому, що існує нижня межа та верхня кількісна межа, що як вимога встановлюється до поширеності певного виду діянь, які підлягають криміналізації. Так зазначається, що принцип відносної поширеності встановлює, що нижня кількісна межа щодо діяння, яке підлягає криміналізації, повинно бути більш-менш поширеним. Верхня кількісна межа для суспільно небезпечних актів поведінки полягає в тому, що вони не можуть бути надзвичайно широко поширеними. Будь-яка спроба криміналізувати занадто поширені форми поведінки була б, безсумнівно, дисфункціональною, бо результат вийшов би за межі практичних можливостей правоохоронної системи [23, с. 218].

У редакції ст.160 КК України «Порушення законодавства про референдум» підкуп був визначений як альтернативний спосіб перешкоджання вільному здійсненню реалізації права на участь у референдумі. У редакції цієї кримінально-правової норми від 14.10.2014 р. «Підкуп виборця чи учасника референдуму» підкуп є суспільно-небезпечним діянням, яке охоплює собою «прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди» (ч.1); «пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди» (ч.2). Разом з тим, у ч.3 ст.160 КК України при здійсненні передвиборної агітації (агітації референдуму) шляхом надання неправомірної вигоди або надання безоплатно товарів (крім товарів, що, встановлено законодавством) підкуп зазначається як спосіб вчинення злочину. Тому з урахуванням нового змісту кримінально-правової норми у редакції

14.10.2014 р., аналіз статистичної звітності, вважаємо об'єктивно необхідним розпочати з 2015 р.

За статистичними звітами ГПУ, у 2015 р. обліковано 46 злочинів, які розглядаються нами, серед них – повідомлення про підозру вручено 16 особам. У 2016 р/ зареєстровано 15 кримінальних проваджень [8].

У 2015 р. обліковано втрічі більше кримінальних проваджень, ніж у подальшому 2016 р., що пояснюється проведенням дострокових виборів Президента України у травні 2014 р. та проведенням понад 300 місцевих виборів (міських голів та членів місцевих рад) [20], а також позачергових виборів народних депутатів у жовтні 2014 р. Також на показники вплинуло проведення місцевих виборів у 2015 р. Взаємообумовлено й логічно, що поширеність таких діянь як підкуп виборця та учасника референдуму перебуває у тісному зв'язку з процесом проведенням виборів та референдуму.

Отже, принцип відносної поширеності діяння має особливу властивість – повторюваність діянь, які водночас повинні існувати як прояви злочинної поведінки в суспільстві (нижня межа), а з іншого боку – мати не надто масовий характер поширюваності (верхня межа).

Криміналізація розуміється необхідністю «пожертвування» одними інтересами суспільства заради інших, більш значимих. І звертатись до криміналізації слід тоді, коли інших способів впливу не існує, коли застосування альтернативних методів соціального регулювання, не пов'язаних з застосуванням покарання є неефективним [1, с. 92].

Оскільки відповідальність за підкуп виборця і учасника референдуму, залежно від її диференціації, передбачена у виді покарань від штрафу до позбавлення волі на певний строк, то можна виділити досить широкий спектр негативних наслідків криміналізації. Так, негативними наслідками криміналізації діяння, за яке в подальшому передбачається покарання у виді позбавлення волі, визначаються: економічні збитки, завдані державі; при перебуванні в ув'язненні протягом тривалого часу засуджені частково втрачають професійні навички; зростають видатки держави на утримання одного засудженого та утримання закладів позбавлення волі; у засудженого втрачаються зв'язки з родиною, суспільством, тобто руйнуються міжособистісні зв'язки особи; сприяння поширенню субкультури, що існує в місцях позбавлення волі; формує у засудженого психічні відхилення; втрата здоров'я та розвиток інфекційних хвороб; складність працевлаштування особи після її звільнення з місць позбавлення волі тощо [32].

На наш погляд, посилення кримінальної репресії, як доводять історико-правові дослідження з кримінального права, не є ефективним засобом та не дає відчутних результатів у протидії злочинності. Слід робити акцент на запобіганні проявам злочинних посягань, шляхом створення таких умов

виборчого чи референдного процесу, які унеможлиблювали або принаймні, мінімізували поширення підкупу виборців чи учасників референдуму.

Криміналізація порушення виборчих прав повинна розглядатися як одна з гарантій дотримання відповідних прав громадян, засобом їх захисту від найбільш небезпечних посягань, обсяг і межі криміналізації тісно пов'язані з обсягом і характером законодавчо й, перш за все, конституційно-закріплених прав громадян. У свою чергу, конкретний обсяг і характер криміналізації визначається, по-перше, змістом прав громадян, поставлених під кримінально-правову охорону, і, по-друге, критеріями криміналізації, тобто умовами, при яких порушення цих прав вважаються злочинними [23, с. 252, 256–257].

У змісті статтей 5, 38 та 69 Конституції України закріплено, що єдиним джерелом влади в Україні є народ. Відповідно, народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Громадяни наділяються правом брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Оскільки диспозиція ст.160 КК України є бланкетною, тому існує об'єктивна необхідність вивчення, аналізу та застосування положень Закону України «Про Всеукраїнський референдум», «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів», «Про місцеві вибори» та положень інших галузей права, у першу чергу конституційного права.

Для того, щоб у державі вибори виступали формою реалізації народного суверенітету, потрібно, щоби вони відбувалися на основі демократичних принципів, серед яких виокремлюють базові (принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування). Доречно зазначити, що виборча спадщина Європи спирається на такі п'ять принципів виборчого права як загальність, рівність, вільність, таємність і безпосередність, на які опирається демократичне суспільство у проведенні виборчих процесів і від яких жодна європейська держава відхилитися не може [12]. Додаткові принципи, які не мають універсального характеру (принцип гласних виборів, принцип неупередженості владних структур до різних суб'єктів виборчого процесу, принцип свободи агітації, принцип рівності суб'єктів виборчого процесу) [3, с. 37].

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про Всеукраїнський референдум», участь громадян України у всеукраїнському референдумі є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у референдумі. Громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному

формуванню та вільному виявленню волі учасника всеукраїнського референдуму, забороняється.

Визначення суспільно небезпечних діянь об'єктивної сторони підкупу виборця чи учасника референдуму у виді «прийняття пропозиції, обіцянки або одержання виборцем, учасником референдуму для себе чи третьої особи неправомірної вигоди» (ч. 1 ст. 160 КК України), «пропозиція, обіцянка або надання виборцю чи учаснику референдуму неправомірної вигоди за вчинення або невчинення будь-яких дій» (ч. 2 ст. 160 КК України) є вжиттям єдиного наскрізного термінопоняття «неправомірна вигода». Відповідно, це є наслідком імплементації міжнародно-правових договорів шляхом трансформації стандартів Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією [14].

Імплементація норм міжнародного кримінального права можлива шляхом інкорпорації або трансформації. Під інкорпорацією розуміється майже дослівне внесення міжнародно-правової норми у внутрішнє право. Разом із тим, навіть, при інкорпорації немає повної ідентичності положень національного права з міжнародним кримінальним правом. Пов'язано це в першу чергу з тим, що в міжнародно-правових документах, як правило, визначається склад злочину без вказівки санкцій за його вчинення. При трансформації, норми міжнародного кримінального права враховуються у внутрішньодержавному законодавстві або в меншому обсязі, або навпаки, до норми міжнародного кримінального права додаються додаткові ознаки. Можлива і така ситуація, коли за одними ознаками норма міжнародного кримінального права звужується і одночасно за іншими ознаками розширюється [10, 42-43].

Найбільш поширеним у кримінальному праві України є спосіб імплементації міжнародного права, який передбачає зміну кримінального законодавства на виконання міжнародних зобов'язань, це – трансформація (перетворення). Переваги зазначеного способу полягають, по-перше, у тому, що він дозволяє врахувати специфіку національної кримінально-правової системи та структуру внутрішнього кримінального законодавства. По-друге, він дозволяє узгодити положення міжнародно-правових актів у процесі їх імплементації в національне кримінальне законодавство з тим, щоб створена таким чином новела не стала «мертвою» нормою, не суперечила вже існуючим правовим постановам. По-третє, застосування саме цього способу тим більш актуальне, якщо взяти до уваги, що міжнародні документи, які мають кримінально-правовий зміст, створюються фахівцями не з кримінального права, а з міжнародного або міжнародного гуманітарного права [9, с. 303-304].

Використання в редакції ст. 160 КК України єдиного наскрізного термінопоняття «неправомірна вигода» зобов'язує нас врахувати передумови, які існували щодо запровадження і ризиків його використання. У висновку

Головного науково-експертного управління Апарату ВРУ на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» щодо криміналізації *пропозиції чи обіцянки* надання неправомірної вигоди, а також прийняття пропозиції або обіцянки надання неправомірної вигоди (на той час планувалось внести зміни до статей 354, 368, 368-3, 368-4, 369, 370 КК України) зазначалося: вчинення таких дій може свідчити лише про наявність наміру, думки отримати неправомірну вигоду, що саме по собі не утворює склад злочину (ст. 11 КК України). І лише у випадку, якщо той, хто пропонує неправомірну вигоду, та той, кому її пропонують, доходять певної домовленості про умови та способи реалізації їх «спільного плану», такі дії можна розглядати як готування до злочину. Але довести або спростувати таку домовленість на практиці майже неможливо [4]. Тому реалізація відповідного принципу щодо процесуального здійснення переслідування підкупу, безумовно, є актуальною для правозастосування кримінально-правової норми, передбаченої ст. 160 КК. Почергово проаналізуємо зазначені аргументи.

Так дійсно, злочином є лише діяння. Це означає, що злочином не можуть бути визнані самі по собі почуття або побажання, вимовлені, написані чи виражені назовні іншим способом, у т.ч. заклики, *якщо тільки при цьому не здійснюється посягання* на національну безпеку, територіальну цілісність, громадський порядок, здоров'я населення, репутацію або *права інших людей*, таємницю конфіденційної інформації, авторитет і неупередженість правосуддя [7]. Відповідні обмеження здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань визначені у ст. 34 Конституції України. Такі обмеження безпосередньо стосуються особливостей криміналізації *пропозиції чи обіцянки* надання неправомірної вигоди та містять відповідь на це питання. Оскільки побажання, вимовлені, написані чи виражені назовні іншим способом (давати слово, обіцяти, давати обіцянку кому-небудь; зобов'язуватися зробити щось, зарікатися [22, с. 396-397], якщо при цьому здійснюється посягання на права інших людей, можуть бути проявом злочинної поведінки, то випадки, коли той, хто пропонує неправомірну вигоду та той, кому її пропонують, доходять певної домовленості, слід розглядати вже не як готування до злочину, а як закінчений злочин.

Водночас, у ряді європейських країн (Німеччина, Австрія, Швейцарія та ін.) передбачена кримінальна відповідальність виборця за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за вчинення чи невчинення будь-яких дій, пов'язаних із безпосередньою реалізацією свого виборчого права. Відповідні обставини були взяті до уваги та розглянуті як потреба впровадження міжнародної практики в національне законодавство, на

підставі чого була ініційована нова редакція ст. 160 КК України – підкуп виборця, учасника референдуму.

Також у пояснювальній записці зазначалося, що внаслідок гуманізації відповідальності, санкції окремих складів кримінальних правопорушень проти виборчих права стали злочинами невеликої та середньої тяжкості, що, із урахуванням приписів КПК України та відповідних змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ускладнило, а подекуди й унеможливило негласне виявлення та фіксування слідів цих злочинів [29]. Тому посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян шляхом підвищення санкцій за окремі правопорушення, насамперед вчинені за змовою з членом виборчої комісії (комісії з референдуму) та групою осіб, дозволить здійснювати оперативно-розшукові заходи у кримінальних провадженнях за кваліфікованими складами кримінальних правопорушень проти виборчих прав громадян [11].

Певною мірою проблеми реалізації виборчих прав, як різновиду політичних прав, пов'язані з неефективністю законодавства, норми якого мають чітко позначити ознаки складу злочину, щоб уникнути різнотлумачення. Злочини проти виборчих прав і свобод громадян потребують особливої уваги законодавця в контексті термінологічної однозначності як у межах кримінального закону, так і разом з нормами виборчого і референдного законодавства [24, с. 57–61].

Щодо історії впровадження поняття «неправомірна вигода», яке використовується як наскрізне поняття у КК України і вживається у тексті ст. 160 КК, зазначимо, що поштовхом був висновок Групи оцінювання GRECO про використання різних понять у положеннях щодо хабарництва в публічному секторі з одного боку і хабарництва та зловживання впливом у приватному секторі – з іншого. Із метою досягнення узгодженості та чіткості, у законі щодо всіх корупційних правопорушень мають застосовуватись одні й ті ж «базові поняття» [30]. У зв'язку з цим, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 7 квітня 2011 р. було внесено зміни, що стосувалися заміни поняття «хабар» на «неправомірна вигода» у низці статей КК, про що ми зазначали вище.

У ст. 160 КК України включена примітка як додаткове аутентичне тлумачення, відповідно до якої неправомірною вигодою слід розуміти кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги або нематеріальні активи, вартість яких перевищує три відсотки розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав. Таким чином законодавець визначив межі дії кримінального закону щодо підкупу виборця чи учасника референдуму через змінну систему показників. Водночас це досить умовний підхід, який

стосується незаконної винагороди, яка має матеріальний характер. Питання з оціненням незаконної вигоди у виді переваг, пільги, послуг або нематеріальних активів і їх системою оцінки вартості є відкритим.

Викладений текст закону про кримінальну відповідальність за підкуп виборця чи учасника референдуму не відповідає вимогам лаконічності. Серед іншого, причиною цього є те, що законодавець намагався викласти у диспозиції ознаки складу злочину та розкрити сутність окремих із них шляхом переліку можливих варіантів дій, пов'язаних з безпосередньою реалізацією виборчого права або права голосу особи. Це відмова від участі в голосуванні, голосування на виборчій дільниці (дільниці референдуму) більше одного разу, голосування за окремого кандидата на виборах або відмова від такого голосування, передання виборчого бюлетеня (бюлетеня для голосування на референдумі) іншій особі. Відповідне уточнення ускладнює сприйняття припису кримінально-правової заборони, водночас громіздкий перелік відображається в ч. 1, і у ч. 2 ст. 160 КК. Тому диспозиція ч. 1 та ч. 2 ст. 160 КК має вигляд «громіздкої сполуки», де у процесі ознайомлення зі змістом диспозиції «губляться» діяння об'єктивної сторони аналізованого злочину. Водночас деталізація дій є перевагою чинної редакції у ч. 2 ст. 160 КК, на відміну від попередньої редакції ч. 1 ст. 157 КК, тому що містить вичерпний перелік дій, пов'язаних із безпосередньою реалізацією громадянином свого виборчого права чи права на участь у референдумі, за вчинення або невчинення яких здійснюється підкуп. За відсутності такої вказівки в ч. 1 ст. 157 КК це викликало різнотлумачення [15].

Разом із тим, зазначення ідентичних процесів у ч. 1 та ч. 2 ст. 160 має різні форми: «за вчинення чи невчинення будь-яких дій, пов'язаних з безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права або права голосу» (ч. 1) та «за вчинення або невчинення будь-яких дій, пов'язаних з безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права чи права на участь у референдумі» (ч. 2). Так само й у ч. 1 ст. 160 КК «голосування за окремого кандидата на виборах або відмова від такого голосування» та у ч. 2 ст. 160 КК «голосування за окремого кандидата на виборах, кандидатів від політичної партії, місцевої організації політичної партії або відмова від такого голосування». Таким чином, у ч. 2 ст. 160 КК враховано специфіку змішаної виборчої системи, коли голосування відбувається не тільки за окремих кандидатів, а й за політичні партії (кандидатів від політичної партії, місцевої організації політичної партії) на пропорційній основі, а в ч. 1 ст. 160 КК – ні. Тож сьогодні ми маємо парадоксальну ситуацію, коли кримінально караним є прийняття пропозиції, обіцянки або одержання виборцем для себе чи третьою особою неправомірної вигоди за голосування за окремого кандидата на виборах або відмову від такого голосування, але ті самі дії не є злочином у разі голосування за політичні партії (точніше за кандидатів від політичної партії,

місцевої організації політичної партії). Це є прогалиною у праві, яку має усунути законодавець, адже, відповідно до ч. 4 ст. 3 КК, застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено [13].

Постає питання, чому законодавець у частині 1 аналізованої норми враховує таку форму безпосередньої демократії як референдум у словосполученні «передання виборчого бюлетеня (бюлетеня для голосування на референдумі) іншій особі». У частині 2 аналізованої статті робота законодавця виглядає незавершеною, оскільки зазначена лише «передача виборчого бюлетеня іншій особі», тобто, враховано лише особливості виборчого процесу без урахування процесу проведення референдуму. Також, крім того, ані в ч. 1, ані в ч. 2 ст. 160 КК України законодавець не врахував того, що під час референдуму здійснюється голосування не за кандидатів чи політичні партії, а за питання. Тобто прийняття пропозиції, обіцянки або одержання учасником референдуму для себе чи третьої особи неправомірної вигоди за голосування на референдумі за певне питання чи проти нього, а так само пропозиція, обіцянка або надання учаснику референдуму за це неправомірної вигоди не утворюють складу злочину. Отже, зазначені недоліки потребують якнайшвидшого вирішення саме на законодавчому рівні [13].

Відповідні неточності і недопрацювання відображаються на якості тексту закону про кримінальну відповідальність, потребують внесення подальших змін і доопрацювань КК України.

Передбачення у виді кваліфікуючих ознак таких суб'єктів виборчого процесу та референдного процесу як члена виборчої комісії чи комісії з референдуму, члена ініціативної групи референдуму, кандидата або його довіреної особи на виборах, представника політичної партії чи місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму, уповноваженої особи політичної партії чи місцевої організації політичної партії, офіційного спостерігача на виборах або референдумі є доцільним врахуванням можливих зловживань тих суб'єктів, які наділені відповідними повноваженнями та мають безпосередній вплив на учасників процесу безпосередньої демократії у таких формах як вибори і референдум. Відповідний перелік з'явився з урахуванням досвіду проведення виборчих кампаній в Україні та засвідчує те, що саме залучення так званого адміністративного ресурсу з боку владних структур та зловживання членів виборчих комісій мали значне поширення у виборчій практиці та істотним чином впливали на характер виборів та їх результат [13, с. 10].

Ураховуючи вищевикладене, маємо констатувати, що чинна редакція ст. 160 КК України викликає певні зауваження щодо відповідності принципу визначеності і єдності термінології у межах однієї кримінально-правової норми.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати деякі проміжні висновки:

– механізм криміналізації (яка є процесом і результатом водночас) полягає в оцінці діяння, (яке зумовлено причинами до криміналізації, та характеризується здатністю заподіяння істотної шкоди об'єктам кримінально-правової охорони або створення реальної загрози заподіяння такої шкоди) щодо відповідності принципам криміналізації (як науково обґрунтованим критеріям) з метою встановлення доцільності кримінальної караності;

– розкриття принципів криміналізації діяння відображають взаємозв'язок подій і тенденцій соціальної реальності, які через систему критеріїв доводять чи спростовують потребу кримінально-правової заборони, а відповідно й доцільність караності за вчинене діяння.

– прийняття нової редакції ст. 160 «Підкуп виборця, учасника референдуму» зумовлено нагальною потребою усунути штучно створену конкуренцію кримінально-правових норм, що з'явилася у зв'язку з прорахунками у правотворчому процесі. Також була впроваджена національне законодавство міжнародна практика щодо реалізації керівних принципів форм безпосередньої демократії, що полягає у встановленні кримінально-правового захисту від неправомірного впливу на виборців та учасників референдуму здійсненням підкупу;

– чинна редакція ст. 160 КК має зауваження щодо відповідності принципу визначеності і єдності термінології, встановлені неточності і недопрацювання відображаються на якості тексту закону про кримінальну відповідальність, потребують внесення подальших змін і доопрацювань у текст КК України.

– визначаємо непослідовною кримінально-правову політику щодо зміни вектора з гуманізації кримінального законодавства на посилення кримінальної репресії за злочини у сфері виборчих і референдних прав стосовно підкупу виборця або учасника референдуму шляхом звуження альтернативи покарань до обмеження та позбавлення волі на певний строк у санкції частин 2–3 ст. 160 КК.

Список використаних джерел:

1. Антонов А.Д. Теоретические основы криминализации и декриминализации: дис. ... канд. юрид. наук / А.Д. Антонов. М., 2001. – 185 с.
2. Борисов В.І. Поняття кримінально-правової політики / В.І. Борисов, П.Л. Фрис. [Електронний ресурс] // Сайт: "Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого". – Режим доступу до документу: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_2.pdf. – Дата доступу: 15.05.2017.

3. Бучин М. Демократичні принципи виборів: суть та типологія / М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Випуск 20. – С. 37–42.

4. Висновок на проект Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції. [Електронний ресурс] // Сайт: "Верховний Суд України". Режим доступу до документу: – [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/1D52E72137BD7841C2257E82003C4734](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/1D52E72137BD7841C2257E82003C4734). – Дата доступу: 15.05.2017.

5. Дашковська О. Референдум як інститут безпосередньої демократії: досвід зарубіжних країн / О. Дашковська [Електронний ресурс] // Сайт: "Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського". – Режим доступу до документу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varnu_2010_1_23. – Дата доступу: 15.05.2017.

6. Дерев'янка С.М. Право громадян брати участь у референдумі як об'єкт корупційних діянь / С.М. Дерев'янка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – №3. – С. 1–11.

7. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. – К.: Ваіте, 2014. – 944 с.

8. Єдина звітність про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2015 р. [Електронний ресурс] // Сайт: "Генеральна прокуратура України". – Режим доступу до документу: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820. – Дата доступу: 15.05.2017.

9. Житний О.О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз): монографія / О.О. Житний. – Х.: Одиссей, 2013. – 376 с.

10. Иногамова–Хегай Л.В. Международное уголовное право: учебник / Л.В. Иногамова–Хегай Л.В. – М.: Юридический центр, 2003. – 208 с.

11. Інформація Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України щодо Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян) [Електронний ресурс] // Сайт: "Верховна Рада України". – Режим доступу до документу: <http://rada.gov.ua/print/98463.html>. – Дата доступу: 15.05.2017.

12. Керівні принципи щодо виборів прийняті Венеціанською комісією на 51-й пленарній сесії (Венеція, 5–6 липня 2002 року) [Електронний ресурс] // Сайт: "Совет Европы". – Режим доступу до документу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev-ukr](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev-ukr). – Дата доступу: 15.05.2017.

13. Кострицький В. В. Кримінальна відповідальність за підкуп виборця, учасни- ка референдуму: аналіз законодавчих новел / В.В. Кострицький // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2014. – № 6 – С. 95–103.

14. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією. [Електронний ресурс] // Сайт: "Верховна Рада України". – Режим доступу до документу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_101. – Дата доступу: 15.05.2017.

15. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Т. 2 : Особлива частина. – Х. : Право, 2013. – С. 141.

16. Кузнецова З.В. Поняття та форми безпосередньої демократії / Кузнецова З.В., Унтілова О.Є. // Вісник Одеського національного університету. – Т. 16. – Вип 15. – С. 6–12.

17. Медіна Л.П. Кримінально-правова характеристика злочинів проти виборчих прав громадян України (ст. ст. 157, 158, 159 КК України): автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К., 2004. – 27 с.

18. Мельник М. І. Кримінальна відповідальність за злочини проти виборчих прав / М.І. Мельник. – К.: Атіка, 2005. – 144 с.

19. Мельник М.І. Вступне слово до видання: Швець В.Д., Грицак В.М., Василькевич Я.І., Гацелюк В.О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / Вступне слово проф. Мельника М.І. – К.: Атіка, 2008. – 244 с.

20. Міжнародна місія зі спостереження за виборами. Позачергові вибори Президента, 25 травня 2014 року. [Електронний ресурс] // Сайт: "ОБСЕ". – Режим доступу до документу: www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/119080?download=true. – Дата доступу: 15.05.2017.

21. Міжнародна місія зі спостереження за виборами Україна. Позачергові вибори народних депутатів України, 26 жовтня 2014 року. [Електронний ресурс] // Сайт: "ОБСЕ". – Режим доступу до документу: <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/election-observation/election-observation-statements/ukraine/statements-25/2652-2014-2-parliamentary-ukr-1/file>. – Дата доступу: 15.05.2017.

22. Новий тлумачний словник української мови. – К.: "Аконіт", 2006. – Т. 2 – С. 396–397.

23. Основи уголовно-правового заперта (криміналізація и декриміналізація) / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. – М.: Наука, 1982. – 304 с.

24. Парасюк Н.М. Виборчі документи і документи референдуму як предмети складів злочину / Н.М. Парасюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 57–61.

25. Погорілко В.Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність: монографія / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – НАН України. – Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 248 с

26. Понад 400 справ порушило МВС за підкуп виборців - Аваков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/news/2014/10/24/ponad_400_sprav_porushylo_mvs_zh_pidkup_vyborciv_avakov. – Дата доступу: 15.05.2017.

27. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про всеукраїнський референдум" [Електронний ресурс] // Сайт: "Верховна Рада України". – Режим доступу до документу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=6278&skl=7. – Дата доступу: 15.05.2017.

28. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про боротьбу з корупцією» [Електронний ресурс] // Сайт: "Верховна Рада України". – Режим доступу до документу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46598. – Дата доступу: 15.05.2017.

29. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян)» [Електронний ресурс] // Сайт: "Верховна Рада України". – Режим доступу до документу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50711. – Дата доступу: 15.05.2017.

30. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність зі стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією" [Електронний ресурс] // Сайт: "Верховна Рада України". – Режим доступу до документу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46598. – Дата доступу: 15.05.2017.

31. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

32. Топорецька З. Щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності / З. Топорецька [Електронний ресурс] // Сайт: "Верховна Рада України". – Режим доступу до документу: <https://ubr.ua/business-practice/laws-and-business/shodo-gumanizac-vdpovdalnost-za-pravoporushennia-u-sfer-gospodarsko-dialnost-106465>. – Дата доступу: 15.05.2017.